

Néhány kun eredetű nagykunsági tájszó

I

1. A török jövevényszavaink középső, ún. kun—besenyő rétegébe sorolt szavak közül csak kevésről tudjuk biztosan megállapítani, hogy az Árpád-korban Magyarországra betelepült török népek melyikének nyelvéből származik. Kétségtelen, hogy e szavak túlnyomó többségét a nagyobb számmal érkezett kipszak-török besenyők és kunok hagyták ránk, míg a jóval kisebb számú úzok és kálizok nyelvi hatásával alig-alig számolhatunk. A kunokról és a besenyőkről tudjuk, hogy nyelvük nagyon közeli rokonságban volt egymással, de egész kultúrájuk, szokásaik, életmódjuk is szinte teljesen azonos volt (vö. J. NÉMETH, *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós*: BOH. II [1932], Anhang I. *Die Sprache der Petschenegen und Komanen* 50—59; GYÖRFFY GYÖRGY, *Besenyők és magyarok*: KCsA. I. kieg. köt. 461—7). Így tehát, ha a kun—besenyő rétegben együtt tárgyalt török jövevényszavainkat még szét akarjuk választani külön besenyő és külön kun eredetű csoportra, akkor nyelvi és művelődéstörténeti kritériumokkal nem sokra megyünk, csupán az időrendi és szóföldrajzi kritériumok segítségére támaszkodhatunk. Aligha lehet kun az olyan szó, amely már a XIII. századnál korábban, a kunok bejövetele előtt is előfordul, viszont kun eredetűnek kell tartanunk azokat a szavakat, amelyeket forrásaink a kunokkal kapcsolatban említenek (BÁRCZI i. m. 70—1), vagy amelyekről kimutatható, hogy a kunok egykori életmódjára, szokásaira, viseletére stb. jellemző fogalmak nevei, és a magyar nyelvbe a középkorban. — nemcsak hazánkban, hanem tőlünk nyugatabbra is imitt-amott — oly nagyon népszerű kun divat révén kerültek. E szavak egyrésze aztán a köznyelvből kiavult, lassanként visszaszorult a kunlakta vidékek nyelvjárásába, úgyhogy azok egyikét-másikat ma már csak leginkább a két Kunságon, illetőleg a velük szorosabb kapcsolatban lévő szomszédos alföldi területeken ismerik.

2. Ilyen, egykor a köznyelvben is megvolt, de legalábbis Alföld-szerte ismert, mai napság azonban már csak nyelvjárási szinten élő kun eredetű szavunk az *árkány*. A MTSz. szerint csak Kiskunhalason ismerik, és az ÚMTSz. kéziratos anyagában is csak innenvaló adatot találunk. Nem csodálkozhatunk hát rajta, ha ezen egy kiskunsági helységből való adatok alapján a TESz. csak annyit állapít meg szavunkról, hogy „török, közelebről valószínűleg kun eredetű”. Ha viszont figyelembe vesszük, hogy az *árkány* (*árká*) szót korábban az egész Nagykunságon ismerték (vö. GYÖRFFY ISTVÁN, *A szilaj pásztorok* [Karcag, 1928] 39), és még ma is sokan ismerik vagy emlékeznek rá a nagykunsági helységek többségében, akkor szavunkat nemcsak „valószínűleg”, hanem biztosan tarthatjuk kun eredetűnek. HERMAN OTTÓ is, amikor

1914-ben megjelent nagybecsű művében (A magyar pásztorok nyelvkincse 299) azt írja az *árkányról*, hogy „sok helyen” hallotta, ezen nem értett mást, mint hogy az általa leginkább bejárt pusztákon, vagyis a Kis- és Nagykunságon, illetőleg ezeknek bugaci, ecsegi, Hortobágy melléki pusztáin nevezik így a csikósok és gulyások hurkos pányvakötélét. A mai Nagykunságon már inkább csak a legidősebb, pásztorviselt nemzedék ismeri e szót eredeti jelentésében, magam Karcagon, Kunmadarason és a Nagykunsági Állami Gazdaság Ecseg pusztai ménésénél egy túrkevei csikóstól hallottam. GYÖRFFY LAJOS — szíves levél- és szóbeli közléseit ehelyütt is hálásan megköszönöm — Túrkevéből a következő adatot közli levelében: „Makra Lajos 70 éves, volt csikós az *árkány* szóra határozottan emlékszik. Szerinte ez a 'befogó kötél' neve volt. Fele lószór, fele kenderből volt fonva. Neki is volt ilyen. Ábrahám István kevi köteles csinálta. Az volt a jó benne, hogy nem kellett vízbe mártani. A ló farokszőréből fontak bele.” Kihalófélben levő szó, bár egy közmondásban („Nyakas lúnak is nyakába vetik az *árkánt*”) és egy szólásmondásban („Eb a csikaos bunda nekül, de meëg inkább *árkán* nekül”) nemcsak az említettekben, hanem a többi nagykun városban, és Kisújszálláson Kunhegyesen is emlegetik, és nemcsak a legöregebbek, hanem a középkorúak nemzedéke is ismeri. Ez utóbbiak közül aztán már kevesen tudják az *árkány* szó valódi jelentését, némelyikük úgy vélte, hogy 'kötőfék'-et, sőt 'rezesbaltá'-t, vagy 'fokos'-t jelent, míg 'csikófogó hurkos kötél' jelentésben az újabban divatba jött *pányva* szót használják. Ismerik, de „a régi öregek szavának” tartják a XVIII. század második felében a Bácskába kirajzott nagykunok is. 1968 nyarán egy ómoravicai és pacséri lakosokból álló küldöttség látogatott el Karcagra, akik közül ketten is ismerték a szót, de nem 'csikófogó pányva', hanem 'lószórból font hosszú, erős kötél' jelentésben. (A bácskai nagykunok egyébként sok olyan régi nagykunsági szót megőriztek, amelyek közül többet ma már az „óházában”, a Nagykunságon egyáltalán nem, vagy alig-alig ismernek. Többek között ezért is fontos és érdemes volna alaposan megvizsgálni a csaknem 200 éve Bácskába települt nagykunok nyelvjárását.)

A Kunságon kívül szavunkat alig ismerik másfele, magam csak Hajdúszoboszlón, Kungyörgyön és Füzesgyarmaton hallottam. Ez utóbbi két helyen sem úgy ismerik, mint odavaló, helybeli szót. A Kungyörgyi Ménesikótelepen egy 40 év körüli nádudvari születésű csikós bojtárkorában tanulta e szót egy kunmadarasi csikóstól, Füzesgyarmaton pedig — HOMOKI JÁNOS barátom szíves szóbeli közlése szerint — egy idős csósz úgy tudja, hogy „a karcagiak becézik így a pányvát”.

Megvan még a szó a Csík megyei és a moldvai csángó dialektusokban is *arkán*, illetőleg *ārkan* alakban és 'pányva(kötél)', illetve 'csapda, tőr; mádár-fogó hurok' jelentésben (ÜMTSz.). E szavak azonban a szintén kun, esetleg tatár eredetű román *arcán* 'Pferdeschlinge' szó (vö.: ŞAINEANU, Influența orientala. II. 24; H. F. WENDT, Die türkischen Elemente im Rumänischen 101) átvételei, és így nem függenek össze közvetlenül a kunsági *árkány* szóval.

3. Ugyancsak a Nagykunságba és a bácskai nagykunok nyelvjárásába szorult vissza a szintén kun eredetű *boza* szavunk is, amely pedig valaha, legalábbis a XVI. század eleje óta (lásd a Jordánszky-kódex adatát: RMNy. V. 263), a köznyelvben is megvolt.

A kölesből, később pedig tengeriből erjesztett *boza* a múlt században még kedvelt itala volt a nagykurcra. LACZKA JÁNOS, a Nagykun Kerület akkor

kapitánya, egy hetilapunk kérésére részletesen ismertette is annak készítési módját (vö. Hasznos Mulatságok. 1826. 52. szám). A Nagykunsaáon a mai 70—80 évesek közül még néhányan emlékeznek rá, hogy gyermekkorukban — tehát kb. a századforduló táján — szüleik, nagyszüleik időnként készítették *bozát*, *boza-ciberét*. Némelyikük azt is tudja, hogy az előbbit inkább kölesből, illetőleg köleskásából, az utóbbit meg inkább tengerilisztból készítették, de hogy milyen módon, arra már pontosan senki sem emlékszik. Többen úgy vélik, hogy régebben is főként csak a szegényebbek éltek vele, akiknek nem termett, vagy nem tudtak borhoz jutni. Megint mások tréfásan „kunsavó”-nak emlegetik a *bozát*.

Szintén csak a legidősebbek nyelvében él a „szóke-boza” színnév is; így emlegetik némi megvetéssel a Kunsáon ritkaságszámba menő szalmaszóke hajú gyermeket, a *boza* sárgás színére emlékezve. A fiatalabb, középkorú nemzedék is használja még a „hiszem, felílett, mint a *boza-cibere*” szólást, inkább csak sejtve, mint tudva, hogy mi is az a „*boza-cibere*”.

Meg kell említenünk, hogy a Bácskában másfele is ismerik a *boza* szót nemcsak a nagykunsaági lakosokból települt helységekben. Nem lehetetlen, hogy azokban a nyelvjárásokban is kun eredetű e szó, és így esetleg a nagykun „kivándorlók” révén került oda; sokkal inkább valószínű azonban az, hogy délszláv közvetítésű oszmán-török jövevényszó (vö. TESz.).

4. Kun eredetű tájszavaink közé tartozik *daku* szavunk is, amely ugyan sohasem volt az egész országban általánosan elterjedt szó, de korábban mégis nagyobb területen élt, mint manapság. Csaknem az egész Alföldön ismerték, különösen a két Kunság területén és a velük szomszédos hajdúsági, sárréti, bihari, békési, csongrádi, hevesi részeken, többfele is. Mai napság azonban egyre inkább kiszorul a használatból, csakúgy, mint az általa jelölt ködmönféle ruhadarab is, és hovatovább még a Kis- és Nagykunsaáon is kevesen fognak rá emlékezni.

A *daku* a magyarországi kunok nyelvében is jövevényszó, a mongolok nyelvéből került a kunba (LIGETI LAJOS, A mongolok titkos története, Budapest 1962. 148), mint ahogy a kun *nöger* > magyar *nyöger* szó is végső soron mongol eredetű (NÉMETH GYULA: MNy. XLIX, 304—18).

II

Kun jövevényszavainknak a fentiekben említetteken, illetőleg bemutatottakon kívül van még egy olyan csoportja is, amelyet mind a mai napig az elmagyarosodott kunok magyar nyelvjárásai őriznek. E szavak — úgy látszik — sohasem kerültek bele a köznyelvbe, és ma is igen szűk területen, főként a Kis- és Nagykunsaágban élnek, esetleg még itt-ott annak közvetlen szomszédságában. Mivel nyelvjáráskutatásunk talán éppen a kunsági magyar nyelvjárásokkal foglalkozott a legkevesebbet, e szavakról a szakemberek közül is csak keveseknek volt tudomása. A helybeli kutatók, főleg etnográfusok ilyen irányú munkáinak is csak kis töredéke jelent meg ez ideig. NAGY CZIROK LÁSZLÓnak hatalmas kiskunsági szó- és szólásgyűjteménye mind ez ideig kiadatlan, úgyszintén GYÖRFFY LAJOSnak 1958 óta gyűjtött több száz szavas nagykunsaági tájszógyűjteménye is. Magam is régóta gyűjtöm a nagykunsaági pásztorélet, állattartás, népi lovasélet, továbbá a jellegzetesen kunságinak, illetőleg alföldinek ismert népi mesterségek szókincsét. E szavak egyrésze kun eredetű, melyek közül néhányat az alábbiakban mutatok be:

barág

1. E szavunkat főnévként 'nagytestű, hosszú-, gubancos-, bozontos-szőrű pásztorkutya (komondor és kuvasz)' és melléknévként — de úgy is csak mint a „kutya” szó jelzőjét — 'nagytestű, hosszú-, bozontos-szőrű' jelentésben Karcag, Kunmadaras és Kunhegyes helységeiben hallottam. Főleg az idősebbek ismerik, de közülük is többen apáik, nagyapáik jellemző szavának tartják. Idős barátaim és ismerőseim szerint csak a nagytestű kunsági pásztorkutya-fajtákat, a kuvaszt és a komondort hívják *barágnak*, *barág-kutyának*, míg az ezeknél jóval kisebb, de szintén nagybundájú, bozontos-szőrű pulit *barágosnak*, *barágos-kutyának* (vagyis 'komondoros, komondorszerű kutyának') emlegetik.

2. A *barág* szó mint köznévi — az eddig összegyűlt adatok alapján — ma már csak a felsorolt nagykun helységeiben él, régebben azonban az egész Nagy-kunszágon ismert lehetett. Ezt bizonyítja gyakori tulajdonnévi használata is. Mint pásztorok ragadványneve, két helyről is van rá adatunk: a harmincas évek táján Mesterszálláson pásztorkodott egy ideig egy Hamari Sándor nevű juhász, akinek *Barág* volt a ragadványneve (KABAI IMRE karcagi lakos közlése), és a kisújszállási határban is élt egy *Barák* (így!) Samunak nevezett idős gulyásember, akinek SZABÓ IMRE kisújszállási barátom nem is tudta a valódi családnévét. (Analogiaként megemlítem, hogy hasonlóképpen „kutya” neve volt egy másik nagykun pásztornak is, akit ragadványnevén *Kuvasz Gyurinak* hívtak, lásd: SZÜCS SÁNDOR, Pusztai krónika 82)

Ma is élő családnévként nem fordul elő a Nagy-kunságban, csak a Hajdúszágon. SZÜCS SÁNDOR, egy pusztai verekedésről írva, említ egy *Barak*, Örros *Barak* nevű hajdúböszörményi gazdaleányt (i. m. 56); ilyen nevű család ma is él Hajdúböszörményben. (E hajdúsági családnév alighanem szintén kun eredetű, hiszen tudjuk, hogy a lovas hajdúk zöme — de a gyalogosok egy része is — a Kis- és Nagy-kunságból toborzódott.)

A fentiekben bemutatott, köz-, személy- és ragadványnévi funkciókban szereplő *barág* szavunkat kutyanévként sokkal gyakrabban halljuk emlegetni a Nagy-kunszágon. Saját adataim ugyan csak Karcagról, Kunmadarasról és Kunhegyesről vannak, de a *Barág* kutyanév más nagy-kunsági helységeiben is használatos; SZÜCS SÁNDOR — szíves levél- és szóbeli közléseit ezúton is köszönöm — kisújszállási és túrkevei tanyákon is hallotta.

3. A *barág*-nak -s képzős melléknévi származéka a már említett *barágos* szó, melynek jelentése: 'hosszú-, bozontos-szőrű (kutya)'; 'télen a szilaj tartás mellett hosszúra nőtt szőrű (ló)' (Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes). A szónak azonban egyéb, másodlagos jelentései is vannak, melyekről SZÜCS SÁNDOR is tudósít. Levelében ezt írja: „... a karcagi öreg Király Péter bácsitól hallottam, bizonyos »Karsai komá«-ról beszélvén, így: »*barágos* ábrázata volt«, vagyis igen dús, vastag szemöldöke és hatalmas bajusza volt a nevezettnek, és sohasem volt annak rendje-módja szerint „kiborotválkozva”. Ugyancsak SZÜCS SÁNDORTól tudom, hogy az elhanyagolt, erősen gurdinos szántóföldet is *barágos*-nak, *barágos feőd*-nek mondják a karcagi öregek. Szavunk további jelentései tehát: 'nagybajuszos, -szemöldökös, borostás arcú (ember)'; 'elhanyagolt szántóterület, melyet sűrűn borítanak a nagyranőtt gyomnövények'.

4. Nagy-kunsági *barág*, illetőleg *barágos* tájszavaink a kun *baraq* szóra mennek vissza, melynek a török nyelvi megfelelők alapján feltételezett jelen-

tése: 'bozontos-, nagyszőrű (pásztorkutya)' volt. A szó a Codex Cumanicusban nem fordult elő, de a „Povestj po Lavrent. spisku” orosz évkönyv 1185-ben egy kun neveként említi (375): „... *polovec Barak* ...” ('... kun *Baraq* ...'). Megvan továbbá — szintén mint egy kun főember neve — Romániában is (vö. RÁSONYI, Contributions à l'histoire des première cristallisations d'État des Roumains: Ostmitteleuropäische Bibliothek. III, 11) és a Nagykunságon is: egy Kolbáz-széki kunt 1521-ben Demetrius *Barag* néven említ egyik oklevelünk (GYÁRFÁS III, 780). A XIII—XV. században Belső- és Közép-Ázsiában, valamint az Arany Horda területén igen elterjedt személynév, több kipscak és mongol kán, vezető ember viseli a *Baraq* nevet (vö. P. PELLIOU, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 57—8; uő., Notes on Marco Polo. I, 75—6; A. N. KURAT, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bitikler 8—9, 21—6, 30—3, 135—48).

A *baraq*, mint közszó, a török régiségben csak Kāšgarinál és az egyiptomi kipscak nyelvemlékekben van meg: Kāšg. *baraq* 'langhaariger Hund, der nach dem Volksglauben aus einem der beiden letzten Eier eines alten Adlers entsteht' (BROCKELMANN 31); 'çok tüylü köpek; nagyszőrű kutya' (ATALAY I, 377); TZ. *baraq* 'çoban köpeği; pásztorkutya' (ATALAY 148); AL-IDRĀK *baraq* 'tüylü bir cins köpek; egy nagyszőrű kutya fajta' (VELET İZBUDAK, El-İdrāk Haşiyesi 7); Abū Haiyān *qilbaraq* 'tüylü av köpeği; nagyszőrű vadászkutya' (CAFEROĞLU 75). Kipscak szónak látszik, a mai török nyelvjárások közül is elsősorban a kipscak nyelvjárásokban van meg: nogáj *baraq* 1. 'овчарка, собака с лохматой шерстью (вообще); juhászkutya, (általában) bozontosszőrű kutya'; 2. 'волосатый, лохматый, мохнатый; szőrös, bozontos, gubancos' (BAKAKOV 1963, 70); dobr. tatár 1. 'hosszúszőrű kutya'; 2. 'hosszú-, bozontos-, kijece-, gubancosszőrű'; karakalpak *baraq* 'волосатый, лохматый (о животном); nagyszőrű, bozontos (állat)' (BAKAKOV 1958, 85); kazak *baraq* 'a breed of dog' (SHNITNIKOV 1966, 43); kirgiz *baraq* 'лохматый, косматый, с длинной шерстью; gubancos, bozontos, hosszúszőrű': *baraq it* 'длинношерстная собака; hosszúszőrű kutya'; *baraq qulaq at* 'лошадь, с лохматыми ушами (т. е. непородистая лошадь); szőrösfülű ló (azaz nem fajtatizta)' (JUDACHIN 1965, 109); Qoŋrat-özbek *baraq* 'bête à laine (chameau, mouton); ayant beaucoup de laine' (LIGETI LAJOS professzor gyűjtése); özbek *barāq* 'лохматый, косматый, мохнатый, пушистый; bozontos-, gubancos-, bolyhosszőrű': *barāq it* 'лохматая собака; bozontosszőrű kutya'; *barāq muşuq* 'пушистый кот; bolyhosszőrű kandúr'; *barāq qāš* 'косматые брови; bozontos szemöldök' (BOROVKOV 1959, 55); mai ujb. *baraq* 'лохматый; пушистый; bozontosszőrű, bolyhosszőrű': *baraq išt* 'лохматая собака; bozontosszőrű kutya' (NADŽIP 1968, 186). Az oguz nyelvjárások közül csak az oszmán-törökben találtam rá adatokat: *barak* 1. 'tüylü, killi çuha, kebe; szőrös posztószövet, nemezköpenyeg'; 2. 'bir cins tüylü av köpeği; egy nagyszőrű vadászkutya-fajta' (Türkçe Sözlük⁴, 81); az anatóliai dialektusokban: Ürgüp, Kayseri, Karahisar: *barak, barak*; Niğde: *kılbarak* 'uzun kıvrık tüylü, ufak bir nevi köpek, avına çabuk varan köpek; egy kis termetű, hosszú-, göndörödő szőrű kutya fajta, a zsákmányát gyorsan elfogó kutya' (KOŞAY, Anadilden Derlemeler I, 26); Kayseri: *baraq* 'tüylü köpek; nagyszőrű kutya'; Denizli: *barak* 'orta yapılı, çok tüylü köpek; közepes nagyságú, hosszúszőrű kutya' (KOŞAY i. m. II, 13).

5. A felsorolt adatok alapján megállapíthatjuk, hogy nagykunsági *barāq* tájszavunknak és -s képzős származékának, a *barāgos* szónak a jelentései

vagy teljesen azonosak török nyelvi megfelelőinek jelentéseivel, vagy pedig — ha azok másodlagos fejlemények — igen közel vannak egymáshoz.

Szavunkat hangtanilag is kifogástalanul magyarázhatjuk a kun *baraq* szóból. A kun illabiális *a* az első szótagban labializálódott, a másodikban pedig *á*-vá nyúlt. Az *á* > *á* nyúlást — amely két- és több tagú szavaink utolsó szótagjában gyakran ható tendencia — valószínűleg az is elősegítette, hogy a hangsúly az eredeti kun szóban erre a második szótagra esett. A szóvégi *-g* is szabályosan felel meg a kun szó szóvégi veláris *-q*-jának (vö. *Karcag* < kun *Qarsaq* [NÉMETH GYULA: MNy. XVIII, 125–7]; *maszlag* < arab *maslag* [BÁRCZI, Hangtört.² 164]). Az oklevélben szereplő Kolbáz-széki kun *Barag* névnek még mindkét szótagjában azonos magánhangzókat látunk, a szóvégen viszont az eredeti *-q* helyén *-g*-t. Vajon 1521-ben már magyarul, a lejegyzett alakban kell-e olvasnunk e nevet, vagy pedig még olvashatjuk-e kunul *Baraq*-nak? Valószínű, hogy ekkor még élt a kun nyelv, és a név illabiális *á*-it az oklevél magyar írója csak *a* betűvel tudta visszaadni, a szóvégi veláris *-q* hangot pedig *-g*-vel. (Egyébként csaknem szabályszerű, hogy a török nyelvi veláris *q* hangot a laikus magyar nyelvérzék *g*-nek hallja. Magyarországon járt dob-
rudzsai tatár és kazak barátaim veláris *q* hangjait a nem nyelvész magyarok *g*-nek értették.)

6. A török *baraq* szó — többek között — átkerült a mongolba is. „A mongolok titkos története” 78. fejezetében találjuk a *barus* (o: *baruq*) szót, melynek jelentése: 'baruk-kutya, egyfajta ragadozó vadállat' (LIGETI LAJOS, Mongol nyelvemléktár III, 37; uő. A mongolok titkos története 22, 217). E. HÄENISCH e szót 'heftig, gierig'-nek fordítja (Wörterbuch zu Manghol un Niuca Tobe'a'n [Yüan-Ch'ao Pi-Shi] Geheime Geschichte der Mongolen 13). A mai mongol nyelvjárások közül a szó megvan a kalmükben: *bar^vg*, *bar^vg noxã* 'Hofhund, Wachthund; eine kraushaarige Hunderasse' (RAMSTEDT 34) és az afganisztáni mongolban: *borãq pišši* 'grand chat au poile touffu' (LIGETI LAJOS professzor szíves közlése).

Török jövevényszó a perzsában is a *baraq* 'Tier mit dichten langen Haaren' (vö. G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, 280), valamint az örményben is a *barak* 'greyhound, harrier, hunter' (KOUYOUMDJIAN 1950, 101) szó (vö. G. DOERFER i. m. 280–81). A bolgár és a szerb nyelv *barak* 'Art langhaarige Hunde' jelentésű szava valószínűleg oszmán-török jövevényszó (vö. MIKLOSICH 256).

Az eddig elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy *barág* táj-szavunk kun eredetű, és közvetlenül a kunból került a nagykunsági kunok magyar nyelvjárásába. Bár a szó megvan az oszmán-törökben, illetőleg a bolgárban és a szerb-horvátban is, mégsem valószínű, hogy szavunk oszmán-török jövevényszó. A Kunságon a XVI. század elejéről személynévi adatunk is van rá, ezenkívül mint közszó, ragadványnév és kutyanév csak a Nagy-kunságon — tehát kunlakta területen — van elterjedve.

kajtár

1. A MTSz. szerint a *kajtár* szó a következő jelentésekben fordul elő nyelvjárásainkban: 1. (Erdély) 'mindent fölkutató'; 2. (Székelyföld) 'tilosba járó (marha)'; 3. (Szilágy-, Alsó-Fehér megye, Székelyföld) 'nyalánk, torkos'; 4. (Baranya megye) 'csavargó, kóborló'; 5. (Székelyföld) 'buja, bujálkodó'; a Nagy-kunság szomszédságában pedig: 6. *kajtár lúd* (Mezőtúr, Poroszló); 7.

kajtár liba (Hajdú-Bihar megye, Pocsaj) 'fia nélkül való'. Az utóbbi szó, a *kajtár liba* a Nagykunsaáon is ismeretes, legalábbis Túrkevében. GYÖRFFY LAJOS levelében ezt írja: „Farkas Józsefné szül. Ábrahám Mária, 71 éves, . . . a *kajtár* szóval kapcsolatban annyit tud, hogy a *kajtár liba* annak a fajtának a neve volt, amelyik kékeesszürke tollú, bibircsós csőrű, folytonosan tojik, de nem kotlik. Mindig lármázik, gágog. Úgy emlékszik, hogy a tojatóketrecet is *kajtárnak* hívták.”

2. E szavak a *kajtat* ~ *kojtat* 'kutat, keresgél; kószál, kóborol, koslat, lótfut' igével függenek össze és alapszavuk a Székelyföldön élő *kajt* (*kajti*) 'keres, kutat' ige (vö PAIS: MNy. XI, 407). A *kajtár* melléknév pedig ennek a *kajt* igének az -ár deverbális nomenképzővel képzett származéka volna (az eredetét tekintve finnugor [uráli] *i igenévképző + -r szemánális nomenképzőből keletkezett -ár, -ér képzőbokra vonatkozólag lásd: D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 82—3).

3. A *kajtár* szót és a *kajtár madár* kifejezést Karcagon és Kunmadarason nem a másutt szokásos jelentésben ismerik. E nagykunsaági helységeekben a szó jelentése: 'vándormadár, ősszel délre, melegebb tájakra költöző és tavasszal visszatérő, többnyire nálunk költő madár (fecske, gólya, daru, gémfélék stb.)', Kisújszálláson pedig a 'vadlibá'-t hallottam *kajtár-nak*, *kajtár libá-nak* nevezni.

A szónak azonban olyasféle jelentése is van a Nagykunsaáon, amely a túrkevei, mezőtúri, poroszlai és pocsaji adatokkal rokon. VAS JÓZSEF 87 éves karcagi vadász szerint a kunsaági vadászok, madarászok — az általános helyi, „paraszti” szóhasználattól eltérően — nemcsak a 'vándormadár'-akat hívták *kajtárnak*, hanem 'a fiatal generációból kiöregedett, attól különvált, külön kis csapatban együtt élő gémfélé'-ket is.

4. A nagykunsaági *kajtár*, *kajtár madár* szavaknak — amint láttuk — alapvetően más a jelentése, mint az egyéb magyar nyelvjárások azonos hangzású szavának. Ezért nem is tartjuk avval egyeredetűnek. Mivel a szó a nagykunsaáigval azonos jelentésben megvan török — közelebről kipcsak — nyelvterületen is, úgy véljük, hogy kun eredetű.

A magyarországi kunban volt egy **qaytar quš* 'vándor-, költöző madár' szó. Ebből — valószínűleg még a kétnyelvűség korában — a nyelvérzék elvonta a *quš* 'madár' elemet és magyar megfelelőjével helyettesítette. Később pedig, részleges jelentéstapadás folytán, alkalmasint már a *madár* szó is elvonódhatott, illetőleg használata alternatívává lett, és így keletkezett a *kajtár madár* ~ *kajtár* szópár.

5. A *kajtár* szó tehát a kun **qaytar quš* 'vándormadár' szónak *qaytar* 'visszatérő, ami v. aki visszatér, vissza szokott térni' jelentésű elemére megy vissza, amely a *qayt*- 'visszatér' ige -(a)r képzős participium aoristi származéka.

A *qayt*- 'visszatér' ige megvolt a magyarországi kunban is, ezt kunsaági személy- és helyneveink bizonyítják: 1346 és 1429 óta szerepelnek okleveleinkben a *Kajthar*, *Kaytor*, *Kajtor*, *Kajtár* nevek (Oklsz. 437), megvan a Hontos-zéki *Kajtorszállás*, továbbá *Bodakajtor* helynevekben (< *Qaytar* 'celui qui retourne'; vö. RÁSONYI: Acta Orient. Hung. XX, 142; e nevek egyébként alakilag is megegyeznek *kajtár* szavunkkal, ezek is a *qayt*- igének -(a)r képzős származékai), valamint az 1488-ban említett *Kayathkan* helynévben (< *Qaytqan*, *Qayitqan* 'retournant'; vö. RÁSONYI i. m. 141). Kipcsak és egyéb török nyelvemlékekben a következő adatokat taáljuk: CC. *qajt*- 'zurückkeh-

ren; reuerti' (GRÖNBECH 190); LN. *gayit*- 'ua.' (Houtsma 94); TZ. *gayit*- 'geri dönnek; visszatér' (ATALAY 189) Abū Haiyān *gayit*- 'dön-, avdet et-; visszatér, megfordul' (CAFEROĞLU 74); Rabg. *qajt*- 'возвращаться; visszatér' (MALOV, Pamjatniki 410); ЎЎҚ. *qajt*- 'wracać, zawracać; visszatér, megfordul' (ZAJĄCZKOWSKI 129); Qaw. *gayt*- 'zurückkehren' (TELEGI 316); KaršiKomm. *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (BOROVKOV 194); ŞejxSul. *gayt*- 'zurückkehren, sich umwenden, zurückgehen' (KÚNOS 114); örmény-kipszak *qajt*- 'retourner, revenir (DENY 56); 'rentrer, revenir a l'état précédent' (TRYJARSKI, Dict. Arm.-Kiptchak I, 468); óoszmánli *kayt*- 'geri dönnek, avdet etmek; visszatér, megfordul' (Tarama Sözlüğü I, 438). A mai török nyelvjárásokban: nogáj *gayt*- 'возвращаться, поворачивать; visszatér, megfordul' (BASKAKOV 1963, 139); dobr. tatár *gayt*- 'ua.'; karacsáj *q'ajit*-, *q'ajit*- 'zurückkehren' (PRÖHLE 114); balkár *qajt*- 'zurückkehren, sich hinwenden, einkehren, vorsprechen' (PRÖHLE 233); kumuk *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (BAMMATOV 1969, 182); troki karaim *kajit*- 'zurückkehren, umkehren' (KOWALSKI 209); kazáni tatár *gayt*- 'ua.' (TRS. 1966, 212); baskír *gayt*- 'ua.' (BRS. 1958, 314); karakalpak *gayt*- 'ua.' (BASKAKOV 1958, 356); kazak *gayt*- 'to return' (SHNITNIKOV 1966, 253); kirgiz *gayt*- 'ua.' (JUDACHIN 1965, 323); özbek *gayt*- 'ua.' (BOROVKOV 1959, 600); mai uigur *gayt*- 'ua.' (NADŽIP 1968, 593); turki *gayt*- 'to turn, to return, to say' (JARRING 1964, 236); türkmén *gayt*- 'возвращаться; visszatér' (TRS. 1968, 144); oszm.-tör. *kayt*- 'bir karardan, bir kanidan geri dönnek, nélkül etmek; rücu etmek; elhatározásáról lemond, meggyőződését feladja, (vmit) megtagad, visszavon; visszavonul' (Türkçe Sözlük⁴, 421).

A rendelkezésünkre álló, és itt bemutatott török szóanyag alapján megállapíthatjuk, hogy a *gayt*- 'visszatér' ige a kipszak és a keleti török nyelvjárások jellegzetes szava. Az oguz nyelvjárások közül csak a türkménben és az oszmán-törökben van meg, de ezekben a nyelvekben sem ezt a szót használják elsősorban ebben a jelentésben, hanem a *dön*- igét. Az oszmán-törökben pedig — amint láttuk — a *gayt*- ige eredeti jelentése már jócskán megváltozott.

6. A török nyelvemlékekben 'vándormadár' jelentésű *qaytar quş* szót nem találunk. Megvan azonban a szó a dobrudzsai tatárok nyelvében, egy négysoros népdalból és egy *şin*-dalból tudjuk idézni: *Qaytar quşlar, turnalar | Qayda uşip ketesıs | Janım süygen jıgıtke | Menden selam aytınis* 'Vándormadarak, darvak | Hová mentek, repültök? | Az én kedvesemnek | Mondjátok, hogy üdvözlöm!'; a *şin*-dal tréfás hangulatú, a tatár legény így csúfolódik a neki versben (dalban) válaszolni nem tudó leánynak: *Aşiq bolsın jolıñıs qaytar quşlar | Al yanaqlım şınamas sızmen uşar* 'Jó utat, vándormadarak!; Az én piros arcúm nem tud *şin*-dalt mondani, ő is repül veletek!'

A bulgáriai Oranköyben (bolgár nevén: Guljamo Vrano-ban) egy tatár férfit ragadványnevén *Qaytar Turna aqay*-nak, azaz 'Vándor Daru bácsi'-nak hívnak a falujabeliek, ugyanis csak nyáron — illetőleg tavasztól őszig, amíg a mezőn van munka — tartózkodik otthon a falujában, a telet általában a városban, Ruséban tölti el, ahol általában valamelyik gyárban szokott munkát vállalni.

A dobrudzsai tatárhoz hasonló szerkezetet használ 'vándormadár' jelentésben a baskír nyelv is: *küser qoştar*, azaz 'költöződő, vándorló madarak' (s. v. 'перелётные птицы': RBS. 1964, 543), valamint a kirgiz: *kelgin quşlar* tkp. 'megjövő madarak' (s. v. 'перелётные птицы': JUDACHIN 1944, 564) és a kumuk nyelv: *getegen quşlar* tkp. 'elmenő madarak' (s. v. 'перелётные птицы': BAMMATOV 1960, 636). A többi török nyelvjárásban általában körülírják ezt

a fogalmat, illetőleg az orosz *перелетные птицы* szót fordítják le, magyarázzák így: nogáj *qaytıp ketetajan quslar* tkp. 'visszatérve elmenő madarak', vagyis 'olyan madarak, amelyek visszatérnek, majd újra elmennek' (BASKAKOV 1956, 414); karakalpak *uşıp qaytıwşı quslar* tkp. 'elrepülve visszatérő madarak' azaz 'olyan madarak, melyek elrepülnek, majd újból visszatérnek' (BASKAKOV 1967, 648). Megemlíthetjük még itt, hogy 'visszafelé vezető út' jelentésben a karacsáj nyelv a *qaytır jol* kifejezést használja (s v. 'возвратный путь': RKBS. 1965, 77), melynek első tagja ugyanúgy a *qayt*-ige -r képzős participium aoristi származéka (e képzőről lásd: RÄSÄNEN, Morphologie 139—40; A. VON GABAIN, Die Sprache des CC.: PhTF. I, 57—8; PRITSAK, Das Kiptschakische: PhTF. I, 79), mint a dobrudzsai tatár *qaytar quş* kifejezés első tagja, valamint a nagy-kunsági tájszó alapján a magyarországi kunban is feltett azonos alakú és jelentésű kifejezés megfelelő eleme.

kamcsi

1. A *kamcsi* szót a Nagykunságon és környékén két, egymással közeli rokon jelentésben ismerik: 1. 'karikásos tor' (Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras, Kunhegyes, továbbá Tizsaszöllös, Bucsá); 2. 'rövidnyelű, rövidszíjú os tor, lovaglóos tor, korbács'. A szót ez utóbbi jelentésében csak Túrkevében, Karcagon és Kunmadarason hallottam. GYÖRFFY LAJOS Túrkevéből az alábbi adalékot közli levelében: Somogyi Sándor 78 éves, volt kisparaszt a következőkről tud: „A *kamcsi* ott vaot a bíresek vállán, rövid nyelvű, három ágra szíjbúl, vagy köteélbúl font korbácsfeüle, amit akkor használtak, amikor a marhákat szabadon eresztették pl. itatni; levették a kötelet a fejirúl ees ezzel csapkodtak a hamis marhára. Lovaglóos tor is, de nem karikás! a jobbkeéz csuklójára húzták szíjkarikával.” A 63 éves karcagi KISS GÁSPÁR bátyám szerint csak a karikást hívták *kamcsinak*, míg a gazdaemberek, -legények lovaglásnál használt rövidnyelű, korbácsszerű os torának *kiskamcsi* vagy *legikamcsi* volt a neve. Ugyancsak őtöle hallottam egy régi, századeleji kunsági lakodalmas szokásról is: ha a vőlegény barátai nem tudtak megegyezni, hogy melyikőjük „rabolja el” tréfából a nagy mulatozás közepette a menyasszonyt, akkor sorsot húztak, vagy különféle próbákat tettek egymás között. Ilyen próba volt a birkózással egybekötött „*kamcsi*-lopás” is. Amelyik legénytől a másík elvette a *kamcsiját*, vagy birkózás közben lehúzta a nyeregből, az kimaradt a „menyasszonyrablásból”.

A *kamcsi*-nak valamikor 'kocsis-os tor' jelentése is lehetett. Erre enged következtetni az a tény, hogy a nyeregből — a bal hátsó „nyerges (jelles)” lóról — hajtott kunsági ötösfogat élre fogott három lova közül a jobboldali szélsőt *kamcsis*-nak hívják az öregebbek (ennek hivatalos neve: „os torhegyes”), a fiatalabbak közül pedig többen már inkább *kancsis*-nak ejtik e szót. A 46 éves karcagi SZABÓ FERENC szerint azért hívják az „os torhegyest” *kancsis*-nak, mert „az a feülszemivel fojvát a kocsis fele k a n c s í t t t”. E magyarázatának ellene vetettem, megemlítvén, hogy hátha inkább a *kamcsiról* nevezték így az „os torhegyest”, mire ő azt felelte, hogy a kocsis nem *kamcsival*, hanem kocsis-os torral hajtt (ő ugyanis csak a karikást, meg a rövidnyelű lovaglóos tort, korbácsot ismeri *kamcsinak*). Az kétségtelen, hogy mai napság a hosszúnyelű kocsis-os torokat senki sem hívja a Kunságon *kamcsinak*. Régebben viszont, amikor még nem a szekér vagy a kocsi bakjáról, hanem a „nyer-

ges' lóról hajtották a lovakat, a kocsisok is rövidnyelű, *kamcsiszerű* ostort használtak. Ennek a neve szintén *kamcsi* lehetett, melyet ma már csak ez a *kancsis* elnevezés őriz.

2. A szót *kamcsi* alakban csak a Nagykunszágon és közvetlen környezetében egy-két helységben ismerik. A Pest megyei Bagon a szó *kamcsika* alakban van meg (ÚMTSz.). A Kiskunszágon a 'kancsuka, ostorféle verőszerszám' jelentésű szót *kandzsi* alakban is ismerik (NAGY CZIROK LÁSZLÓ, Pásztorélet a Kiskunszágon 364), e szó Dombóváron 'bivalyostor'-t jelent (ÚMTSz.). A Békés megyei Csorvácson a *kancsi* szó jelentése: 'kis szíjostor, mellyel a gyerek fenekére hajigálnak' (ÚMTSz.).

Hasonló jelentésben, de a *kandzsinál* sokkal nagyobb területen — az egész Duna—Tisza közén és a Tiszántúl egyes vidékein — ismerik a *kancsika* szót. A Kiskunszágon *kancsika* és *kandzsika* alakban él, jelentése: 'kis szíjostor; karikásostor' (TÁLASI ISTVÁN, A Kiskunság népi állattartása 49; ÚMTSz.). Jellegzetes kiskunsági szónak látszik, a szomszédos területekre is innen került a *kancsika* szó. Az ÚMTSz. adatai a következők: *kancsika* 'gulyások, csikósok terelőostora, kígyófonással, pillangós vendégnyakkal, sallangos nyéllal' (Kecskemét); 'rövidnyelű hosszú ostor, sugárral a végén (pásztoroknál)' (Makád, Pest m.; Tószeg, Jász-Nagykun-Szolnok m.; Szeged és vidéke; Torontáltorda); 'korbács' (Szentés, Makó, Apátfalva); 'kanászostor' (Bugyi, Tápíószentmárton); *kancsika* ~ *kandzsika* 'rövidnyelű ostor' (Izsák, Pest m.).

3. Nagykunsági *kamcsi* tájszavunkat hangtani okokból aligha tarthatjuk honfoglalás előtti török jövevényszónak, de oszmán-török sem lehet, ennek a feltevésnek meg szóföldrajzi és kultúrtörténeti kritériumok szólnak ellene. Szavunk egy jellegzetes lovas-, illetőleg pásztorszerszámnak a neve, oszmán-török jövevényszavaink között ilyen nemigen találunk, a törököknek a magyar, közelebből pedig az alföldi pásztoréletre nem volt szinte semmiféle hatásuk. Szavunkat csak a Nagykunszágon és közvetlen szomszédságában, tehát kunoklakta területen ismerik. Ugyanez a szó — többé, vagy kevésbé eltérő hangalakban — az ország másik kunlakta területén, a Kiskunszágon és környékén is él (*kancsi*, *kandzsi*, illetőleg *kamcsika*, *kancsika*, *kandzsika*). Ezek alapján a nagykunsági *kamcsi* tájszót — és természetesen a kiskunsági *kancsi*, *kandzsi* stb. szavakat — kun eredetűnek tartom.

E szavak a kun *gamčī* 'rövidnyelű szíjostor, lovaglóostor, korbács' szóra mennek vissza. A magyarországi kun nyelv egyéb emlékeiből nem tudjuk e szót kimutatni, de megvan a Codex Cumanicusban: *gamčy* 'Peitsche; vezia' (GRØNBECH 192). A keleti török és más kipcak nyelvemlékek adatai a következők: Kāšg. *gamčy* 'Peitsche' (BROCKELMANN 143); ujjur *gamčī* 'плетъ, кнут, бич; ostor, korbács' (Drevnetjurk. sl. 415); LN. *gamčī* 'Peitsche' (HOOTSMA 92); TZ. *gamšī*, *gamšu* 'kamči; ostor, korbács' (ATALAY 183); ABŪ ĤAIYĀN *gamčī* 'ua.' (CAFEROĞLU 68); IM. *gamčī* 'deriden örülen, bir değneğin ucuna bağlanan ve vurma için kullanılan nesne; borból font, (egy) bot végére erősített és ütésre használt szerszám' (BATTAL 36); DURMUD. *gamšy* (*gamšy*) 'fouet, fléau' (ZAJĄCZKOWSKI. RO. XXIX, 71); ĤŠQ. *gamčy* 'bicz, bat; korbács, ostor' (ZAJĄCZKOWSKI 130); ĤORAZMI MUĤN. *gamčī* 'камча; szíjostor' (NADŽIP 199); KaršiKomm. *gamčī* 'плетъ; korbács' (BOROVKOV 197); örm.-kipcak *gamčī* 'fouet, martinet' (TRYJARSKI, Dict. Arm.-Kiptchak I, 445). A mai török nyelvjáráások adatai: kaz.-tatár *gamčī* 'hasított lapos szíjú korbács' (BÁLINT 44), 'кнут, плетъ, нагайка; ostor, korbács' (TRS. 1966, 220); troki karaim *kamču* 'Peitsche' (KOWALSKI 211); lucki karaim *kamcu* 'ua.' (MARDKOWICZ 39); kara-

csáj *q'amč'i* 'ua.' (PRÖHLE 115); balkár *qamč'i* ~ *qamč'i* 'ua.' (PRÖHLE 234); kumuk *qamč'i* ~ *qamuču* 'ostor' (NÉMETH 128), 'плётка, плеть, нагайка; ostor, korbács' (ВАММАТОВ 1969, 186); nogáj *qamš'i* 'нагайка, плеть, плётка, кнут; ostor, lovaglóostor, korbács' (BASKAKOV 1963, 143); dobr. tatár *qamš'i* 'ua.'; karakalpak *qamš'i* 'нагайка, плеть, плётка, кнут; lovaglókorbács, ostor' (BASKAKOV 1958, 368); kazak *qamš'i* 'whip, whipcord, lash, riding whip' (SHNITNIKOV 1966, 256); kirgiz *qamč'i* 'нагайка, плётка; lovaglóostor, korbács' (JUDACHIN 1965, 336); baskír *qams'i* 'плеть, плётка, нагайка, хлыст, бич; korbács, ostor, lovaglóostor' (BRS. 1958, 319); özbek *qamč'i* 'кнут, плётка, нагайка; ostor, korbács, lovaglóostor' (BOROVKOV 1959, 603); turki *qamč'i* ~ *qamču* 'whip' (JARRING 237), mai ujur *qamča* ~ *qamč'i* 'кнут, бич, нагайка, плеть, хлыст; korbács, ostor, lovaglóostor' (NADŽIP 1968, 589); ojrot *qamč'i* 'ua.' (BASKAKOV 1947, 70); hakász *qamš'i* 'ua.' (BASKAKOV 1953, 271); türkmén *qamč'i* 'ua.' (TÜRS. 1968, 150); oszm.-tör. *kamçı* 'bir ucuna sırım bağlı değnek; olyan bot, amelynek egyik végére bürszij van erősítve' (Türkçe Sözlük⁴, 397).

4. A *qamč'i* szó a lovaspásztor, nomád törökség ló — és egyéb háta-, valamint igásállat — biztató, serkentő, hajtó, terelő szerszámának a neve. Valamennyi török nyelvben megvan, azok szókincsének legősibb elemei közé tartozik, tehát etimológiáját is a törökben kell keresnünk.

Amint első pillantásra is látszik, képzett szó, és második szótagjában könnyen felismerhetjük a török nyelvek egyik leggyakoribb képzőjét, a *-č'i*-t. Szavunk alapszava a *qam-* 'üt, ver'-féle jelentésű ige, amelynek török nyelvemlékeinkben szereplő fontosabb előfordulásai a következők: ótör. *qam-* 'hinschlendern' (A. VON GABAIN, Alttürk. Grammatik 326); ujur *qam-* 'сваливать, сбивать; ledönt, leüt, lever' (Drevnjetjurk. sl. 413—4); Kăšg. *qam-* 'çok — döğüleni öldüresiye, kuvveti kesilesiye — döğmek; nagyon üt, valakit addig ver, míg az meg nem hal, míg annak el nem fogy minden ereje' (ATALAY II, 27). Ez igenek *-a* deverbális verbumképzővel képzett származékai a Kăšg. *qama-* 'набиваться (об оскомине); слепить, рязить (в глазах); elvásolja a fogát; elvakítja, elkápráztaja a szemét' (Drevnjetjurk. sl. 414); kun CC. *qama-* 'stumpf machen, blenden' (GRÖNBECH 191); oszm.-tör. (XVI. század) *kama-* 'çivilemek, perçinlemek, çakmak; szeget bever, beüt, megszegel, hozzáerősít, bever, beüt, ledöngöl, tüzet csihol' (Tarama Sözlüğü IV, 2193); karakalpak *qama-* 1. 'загонять в загон; behajt, beterel a karámba'; 2. 'окужать, осаждать, обступать, оцелнять; ostromol, körülfog, bekerít' (BASKAKOV 1958, 366); baskír nyj. *qama-* 'hiriqtir-; nyom, szorít' (Başqort höyläştärenen hüðlege I [1967], 123); kirgiz *qama-* 'окужать, осаждать, блокировать; bekerít, ostromol, elzár' (JUDACHIN 1965, 335), stb. (A szócsalád igen kiterjedt, nem volna hát célszerű, ha itt felsorakoztatnánk az összes képzett alakokat, azokat az etimológia részletesebb tárgyalásakor, egy másik alkalommal mutatnánk be.) Szavunk második fele — amint azt már fentebb említettük — egy képző, a török nyelvek egyik leggyakrabban használt denominális, illetőleg deverbális nomen agentis képzője (a képzőre vonatkozólag I. RÄSÄNEN, Morphologie 119). A *qamč'i* szó tehát a *qam-* 'üt, ver' igeinek evvel a *-č'i* képzővel képzett nomen agentis származéka, melynek eredeti jelentése 'ütő, verő, hajtó' lehetett, amelyből később az 'ütő-, verő-, hajtószerszám', vagyis a 'mindenféle ostor, lovaglóostor, korbács, stb.' jelentés fejlődött.

5. Nagykunsaígi *kamcsi* tájszavunk tehát az egész törökség körében ismert, és a magyarországi kunban is megvolt *qamč'i* szó átvétele. Szavunkat hangtanilag is kifogástalanul magyarázhatjuk a kun *qamč'i* szóból: a szóvégi

veláris *i* szabályosan palatális *i*-vé vált a magyarban, amit valószínűleg a cs palatalizáló hatása is segített. Kun személyneveink egyrésztében is *i*-vel van helyettesítve az *i* akkor, ha az *č* előtt vagy után állott: *Bichak*, *Bychak* (és a *bicsak* közsóban is) < *Bičaq* (vö. RÁSONYI i. m. 137), *Chybuk* < *Čibug* (vö. RÁSONYI i. m. 139) stb., míg más esetekben, más fonetikai helyzetben a kun *i*-t *a*-val helyettesíti a magyar nyelvérzék: *Althabarz* < *Altī-Bars*, *Kochola* < *Qočali* (vö. RÁSONYI i. m. 136, 142). (A fenti adatok alapján, természetesen, nem következtethetünk arra, hogy a *č* melletti *i* már a magyarországi kunban is *i*-re változott volna. Erre sem a kun-kipcsak nyelvemlékek, sem pedig a mai kun-kipcsak nyelvjárások anyagának ismeretében nem gondolhatunk. Ugyanakkor figyelembe kell azt is vennünk, hogy a középkori magyar nyelvérzék sem hallhatta másként a *č* melletti *i*-t, csakis *i*-nek, mint ahogy mai napság is *i*-nek hallja a magyar fül a hasonló helyzetben levő töröknyelvi veláris *i*-kat.)

6. A kiskunsági *kandzsi* tájszó szintén a kun *gamči* szóból származik. Az átvétel idején a szó alakja *kamcsi* lehetett a kiskunsági nyelvjárásban is (vö. Bag: *kamcsika*), akárcsak manapság a Nagykunságon, majd a könnyebb ejtésre való törekvés révén az *m* hang *n*-né hasonult (vö. Csorvás: *kancsi*; Kiskunság: *kancsika*), végül a *cs* zöngésült (vö. BÁRCZI i. m. 164: olasz *lanca* > m. *lánca* > *lándzsa*), és így jött létre a *kandzsi*, illetőleg a *kandzsika* alak.

A kiskunsági, illetőleg Tisza—Duna közti *kamcsika*, *kancsika*, *kandzsika* tájszók valószínűleg a *kamcsi*, *kancsi*, *kandzsi* szavak *-ka* kicsinyítőképzős származékai volnának. E szavak létrejöttét talán a köznyelv hasonló jelentésű *kancsuka* szavának analógiás hatása is segítette, ugyanis a nyelvérzék a *kancsuka* szóvégi *-ka* elemét alighanem szintén kicsinyítő-képzőnek érezte. Az sem lehetetlen azonban, hogy a *kandzsika*, *kancsika* stb. szavak a magyarországi kunok nyelvében is megvolt *qančija* 'nyeregszűj' szó hangalakját őrzik, illetőleg azok e szó analógiás hatására keletkeztek volna a *kandzsi*, *kancsi* szavakból (a kun *qančija* szó egyébként ma is él *kangyik-karika*, *kangyik-szűj* alakban a Nagykunságon, erről részletesebben szólok a *kangyik* címszó alatt).

7. A török *gamči* szó egy sor idegen nyelvbe átkerült, így megvan a perzsában, a tádzsikban, a kurdban, az afgánban és egyéb iráni dialektusokban (vö. DOERFER i. m. III, 510), továbbá a mongolban, az arabban, a finnugor nyelvek közül a vogulban, az osztyákbán, megvan továbbá a szamojédban, valamint jónéhány kaukázusi nyelvben is (vö. DOERFER i. h.). Az orosz nyelvben több alakban is előfordul: *камча* 'Peitsche, Knute', *камчук*, *камчуг* 'Kosakenpeitsche' (vö. VASMER, RussEtWb. 515). Ugyancsak török jövevényszó az ukrán és belorusz *камчук* 'ua.' szó is. Orosz vagy ukrán közvetítésű török jövevényszó a lengyelben (*kańczuk*, *kańczug* 'bicz; korbács'), a szó a lengyelből került a cseh és a szlovák nyelvbe, ahol *kaňuk*, *kaňík*, *kaňuch*, *kaňucha*, *kaňuka* alakjai ismeretesek. A lengyelből került a németbe (*Kantschu*, *Kantschuk*) és a litvánba (*kaňinkas*) (vö. DOERFER i. m. III, 511). Oszmán-török jövevényszó a bolgárban (*камџия*, *камчик*, *камџика*), a szerb-horvátban (*kamčija*, *kamčija*), az albánban (*kamtšji*, *kamtšik*, *kamdžik*) és a görögben (*καμτζιку*, *καμτζιά*) (vö. LOKOTSCH 84; MIKLOSICH 325; DOERFER i. h.). A magyar *kancsuka* szót a SzófSz. „valószínűleg az oszmán-törökből (esetleg a krími tatárból?)” származónak mondja, és a vele sem hangtanilag, sem pedig jelentésánál össze nem függő, továbbá a tévesen 'ua.' (azaz: 'kancsuka, korbács') jelentésűnek megjelölt *qančija* szóval veti egybe.

kamsi ~ kamzsi

1. A nagykunsági *kamcsi* szónak alakilag is, és részint jelentésben is elkülönült párjai a címül írt *kamsi* ~ *kamzsi* szavak, melyeknek egyikét vagy másikat, esetleg mind a kettőt, nemcsak a Nagykunságon, hanem a Hortobágy mellékén, a Tisza mentén, a Sárrét több helységében, Bihar tájain, sőt Békésben is ismerik, vagyis a Tiszántúl középső részén, a Tiszacsegétől délre egészen Békésig terjedő területen. E terület északi felén főként csak a *kamsi*, déli részén meg inkább csak a *kamzsi* szó él, melyek a Nagykunság északi, északkeleti felében találkoznak össze, ott ugyanis a szónak mindkét alakja ismeretes.

2. A szó *kamsi* alakban a Nagykunságon csak a kunhegyesiek, kunmadarasiak, karcagiak nyelvében él, a Nagykunságon kívül pedig csak annak északi szomszédságában: Tiszaburán, Abádszalókon, Tiszaszőlősen, továbbá Nádudvaron és Balmazújvárosban fordul elő (ez utóbbi adatokat K. Kovács László közölte velem, szívességét ezúton is köszönöm). A *kamsi* jelentése: 'hosszúnyelű, erős ökör-, vagy bivalyostor'.

3. A *kamzsi* szót sokkal nagyobb területen ismerik. Általánosan elterjedt szó az egész Nagykunságon, itt szinte mindenki ismeri, kivált az idősebbek és a középkorúak nemzedéke, de a fiatalabbak közül is sokan használják. A Nagykunság északi szomszédságában csak Tiszaszőlősen és Tiszaszentimrén van meg a szó. Tiszacsegén is ismerik, de *kámzsi* alakban (K. Kovács László szíves közlése). A Nagykunságtól délre a következő helységekből van a szóra adatom: Bucsa, Füzesgyarmat, Szeghalom, Dévaványa, Mezőtúr. Az ÚMTSz. ban csak egy Biharugráról való adatot találunk. Biharban másfele is él a szó különösen Geszt, Mezőgyarak, Mezőgyán, Nagyszalonta vidékén, az idevaló SINKA ISTVÁN is gyakran emlegeti műveiben (pl.: Harmincnyolc vadalma. 2. kiad., 218; *Eltűnik a hóri domb. Magvető, Bp. 1961, 120, 253, 255, 267*). Megvan a *kamzsi* szó Békésen is (BERECZKI GÁBOR szíves közlése), de az eddig összegyűlt adatok szerint Békéstől délre már sehohsem ismerik.

A *kamzsi* szó jelentése többnyire megegyezik a *kamsi*éval, a legtöbb helyen 'hosszúnyelű, ökör-, vagy bivalyhajtóostor'-t értenek rajta. Ahol a *kamsi*-val együtt fordul elő, ott jelentése néha keveredik az előbbieken tárgyalt *kamcsi* szóéval, így pl. Kunhegyesen, Kunmadarason és Karcagon 'rövidnyelű korbács', Kunmadarason és Tiszaszőlősen meg 'karikásostor' jelentését is hallottam. Ugyancsak 'rövidnyelű ostor, korbács' a szó jelentése Túrkevében is, nem pedig 'ökörhajtó ostor, béresostor'. GYÖRFFY LAJOS levelében a következőket közli: „[Makra Lajos 70 éves, volt csikós] A *kamcsi* szót nem ismeri, de a *kamzsi* szót annál inkább. Ez szinte általánosan ismert Keviben. Rövidre font keményfanyelű ostorféleség, amit a nagyobb jószágoknál, marhánál vagy esetleg kanoknál használtak. Görcs volt a végén s ezzel ütötték orrba a jószágot, hogy engedelmeskedjék.” továbbá: „[Somogyi Sándor 78 éves szerint] A *kamzsi* is olyan [mint a *kamcsi*], de ez erősebb vastagabb vaot, mint ama, a lovaglaokorbács. Ökrökneél, vagy meéginkább bikánál használták. Ettől nagyon féltek a marhák. Deraot is vaot a vígibe fonva. De ez nem ökrhajtao ostor vaot!”.

4. Amint a felsorolt adatokból kitűnik, *kamsi* és *kamzsi* szavaink egy meglehetősen szűk területen, nagyjából a mai Nagykunságon és környékén vannak elterjedve. Úgy gondoljuk hát, hogy e szavaink is kun eredetűek, csakúgy, mint a fentiekben tárgyalt *kamcsi* szó, és a magyarországi kun nyelv

egyik nyelvjárásának *qamši* 'rövidnyelű szíjostor, lovaglókorbács' szavára mennek vissza.

Erről a kun nyelvjárásról, amelyben a *gamči* helyett *qamši* alakban van meg a szó, nem sokat tudunk. Mégis, valószínűnek tartjuk, hogy volt a magyarországi kunnak egy ilyen nyelvjárása, amelyben az eredeti *č* hangok helyén mindenütt *š*-t találunk. A mai kun-kipcsak nyelvjárások közül nem egyre jellemző ez a *č* > *š* változás, ilyen pl. a krimi tatár nyelv „pusztai” dialektusa, a dobрудzsai tatár nyelv, a nogáj, a karakalpak és a kazak nyelv is. (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 180—1). Ezekre a nyelvekre, továbbá a szintén kun-kipcsak karacsájra, kazáni tatárra és kirgizre, jellemző még a szókezdő *y* > *ŷ* > (*ž*-) változás is (vö. RAMSTEDT: KSz. XV, 142—4; RÄSÄNEN i. m. 186), amely ugyancsak megvolt a magyarországi kunban, illetőleg annak egyik vagy másik nyelvjárásában. (vö. NÉMETH GYULA i. m. 54; uő.: NNy. III, 169; RÁSONYI i. m. 140). Azt a kun nyelvjárást pedig, amelyben ez a *č* > *š* változás már végbement, alighanem a tiszántúli kunok beszélték, illetőleg az ő nyelvükben is megvolt ez a jelenség. Erre a *kamsi*, *kamzsi* szavakon kívül egy másik nagy-kunsági adat is enged következtetni, mégpedig a 'koca, anyadisznó', 'rossz, sovány disznó (lekicsinylő, ócsárló, becsmérő értelemben)', 'vadasszűrű réti disznó' stb. jelentésű *saska* (< kun *šošqa* 'disznó', vö. dobr. tatár, nogáj, karakalpak, kazak *šošqa*; kumuk *čočqa*; kazáni tatár *čučqa*; kirgiz, ojrot *čočqo*; baskír *susqa*; hakász *sosxa* 'ua.') szó. Ez a szó egyébként a Dunántúlon is él, egy dunántúli kondásnóta így kezdődik: „Elszaladt a *siska* | Kilenc malacával . . .”.

5. A *kamsi* és *kamzsi* tájszók szabályos megfelelői a kun *qamši* szónak. Kettejük közül hangalakilag a *kamsi* szó van közelebb az eredetihez, míg a *kamzsi* újabb fejlemény, melynek *zs*-je *s*-ből keletkezett, zöngésüléssel. A *s* > *zs* zöngésülés, legalábbis e szóval kapcsolatban, ma is ható tendencia. A Nagy-kunság északi, észak-keleti részén, ahol e szónak mindkét alakját ismerik, előfordul, hogy ugyanaz az ember hol az egyik, hol meg a másik alakját használja a szónak, természetesen ugyanabban a jelentésben. Többen pedig egyenesen úgy vélekednek, hogy a szót *kamsi*-nak csak a nagyon öregek mondják, „a régi öregek beszélték így” mondván. Az eredeti szóvégi veláris *i* helyén e szavakban is *i*-t találunk, mint a *kamzsi* szóban is. Ezt szintén szabályos megfelelésnek tartjuk, mivel ismeretes, hogy mind a *cs*, mind pedig a *s* (továbbá a *j*, *zs* stb.) hangok palatalizáló hatással vannak — illetőleg lehetnek — a mellettük levő magánhangzókra és így a *š* utáni veláris *i*-t is *i*-vel helyettesítette a magyar nyelvérzék.

kangyík

1. A címül írt szó csak a következő összetett szavak előtagjaként fordul elő a Nagy-kunságon (Karcag és Kunmadaras helységeiben): *kangyík-szíz*, *kangyík-sallang*, *kangyík-karika*, *kangyík-lyuk*. A *kangyík-szíz* jelentései: 1. 'a favázás nyereg nyeregszárnyának hátulsó részén szabadon lógó szíz'; 2. 'a nyeregszárny elején levő szíz, amellyel a „keresztfát” az első kápához erősítik'. Hasonló a jelentése a *kangyík-sallang* szónak is: 'a nyeregszárny(ak) elülső és hátulsó — vagy csak hátulsó — részén lógó, díszítésül szolgáló színes, vagy mintás bőrszalag(ok), szíz(ak)'. A *kangyík-karika* szónak több jelentése is van: 1. 'a nyeregszárnyak elülső részén levő, kb. 4—5 cm átmérőjű vas- vagy

rézkarika, amelyben a csikós — illetve a gulyás — a hátsólováról a jószág után hajított botot a földről felvevő, karikásvégű botját tartja'; 2. 'a nyeregszárny elülső részén levő, balta, buzgány, csákány, fokos stb. tartására szolgáló vas- vagy rézkarika'; 3. A karcagi szíjgyártók szerint nemcsak a favázás kunsağı, népi nyeregnek van *kangyik-karikája*. Így hívják az acélvázás katonai bőrnyergek, huszárnnyergek elülső és hátulsó részén, szintén a nyeregszárnyakon található karikákat is, amelyekbe a sügyellőt, illetőleg a farmatring csatját csatolják. A *kangyik-lyuk(juk)* jelentése: 'a nyeregszárny elülső és hátulsó részén levő nyílások, amelyekbe a „keresztfa”-felkötő, illetőleg a hátsó kápnál egyszerűen csak lógó *kangyik-szíjat* fűzik'.

2. E szavak első tagja hangalakilag feltűnő hasonlatosságot mutat, maguk az összetett szavak egyike-másika pedig jelentésében azonos, vagy közel rokon, a több török nyelvben is meglévő *qanĵiga* 'nyeregszíz, a nyeregszárnyakon elöl vagy hátul lógó, kisebb-nagyobb tárgyakkal, elejtett vadakkal stb. a nyeregkapához való felerősítésére szolgáló szíz' szóval. A *qanĵiga* 'ua.' szó, minden bizonnyal, megvolt a kun nyelvben is, ahonnan átmentődött az elmagyarosodott kunok nagykunsağı magyar nyelvjárásába.

A szó a következő török nyelvmélekekben és mai nyelvjárásokban van meg: csak *qanĵuqa* ~ *qanĵuqa* 'courroie à l'avant et à l'arrière de la selle pour attacher les bagages' (PdC. 410, 420), *qanĵuqa* ~ *qanĵuqa* 'Riemen am Sattel um die Jagdbeute u. dgl. festzubinden der auch als Peitsche gebraucht wird' (ZENKER 685); oszm.-török (XVII. sz.) *kancuĵa* 'terki; nyeregszíz' (Tarama Sözlüğü II, 571), (XVIII—XIX. sz.) *kancuĵa* ~ *kancuka* 'ua.' (Tarama Sözlüğü IV, 2208—9); kumuk *qanĵiga* 'торока (седла); nyeregszíz' (BAMMATOV 1969, 187); karacsáj, balkár *qanĵiga* *baw* 'торока; nyeregszíz (kötelék)' (RKBS. 1965, 631); dobr. tatár *qanĵiya* 'der hintere Teil des Sattels, wo etwas angebunden wird' (SAADET IS'HAKI, Ćora Batır 46; *bařima qorlıq kätirdim*, | *qanĵiyama baılajım* "...Auf mein Haupt eine Schande geladen, | (Drum) will ich (sein Haupt) um meinen Sattel binden...": i. m. 12, 31); karakalpak *qanĵiga* 'торока (седла); nyeregszíz' (BASKAKOV 1958, 371); baskir *qanĵaĵa* 'ua.' (BRS. 1958, 321); kazáni tatár nyelvj. (Tari tatarları [Tari vidéki tatárok]) *qanĵiga* *baw* 'äyber bäyläü öčen, iyärgä taĵılĵan *baw*; (különféle) tárgyakkal a felkötésére való, a nyereghez erősített (szíz) kötelék' (Dialektologik süzlek. Kazan 1948, 76); kazak *qanĵiga* 'der Riemen hinter dem Sattel zum Anbinden leichter Sachen' (RADL. II, 130), *qanĵiya* 'yerdin qaptaldiginiñ art žaĵinan ötkizilip qoyĵan taspa, *baw*, qayıs; a nyereg szárnyának hátulsó részéhez erősített bőrszalag, kötelék, szíz' (ISQAQOV, Abay tili sözdigi. Almatı 1968, 372), *qanĵiga* 'saddle-bags' (SHNITNIKOV 1966, 263); kirgiz *qanĵiga* 'торока; nyeregszíz' (JUDAXIN 1965, 340); türkmén *qanĵiga* 'ua.' (TRS. 1968, 151); özbek *qanĵiga* 'ua.' (BOROVKOV 1959, 603); turki *qanĵiga* ~ *qanĵurĵa* 'der Sattelriemen' (LE COG, Osttürkische Namenliste: Hedin, Southern Tibet IX, 104); alt., tel., kirg. *qanĵiga* 'der hintere Teil des Sattels, wo etwas angebunden wird'; sor *qanĵaĵa* 'ua.' (RADL. II, 120); tob. *qanĵiga* 'ua.'; bar. *qandĵiga* 'ua.' (RADL. II., 130); ojrot *qand'aga* 'торока, ремни у седла, которыми привязывается лёгкая кладь; nyeregszíz, szíjak a nyergen, amelyekkel a könnyű tárgyakat a nyereghez erősítik' (BASKAKOV 1947, 71); hakász *qanĵaĵila* - 'привязывать в торока' (BASKAKOV 1953, 272).

3. A kun *qanĵiga* szóból származó *kangyik* tájszavunk kétségtelenül népetimológiás úton nyerte el mai alakját. A szó kezdetben, az átvétel idején, valószínűleg **kangyigá*-nak, illetőleg **kangyagá*-nak hangzott, és jelentése is 'a nye-

regszárny hátulsó részén levő szíj, amellyel apróbb tárgyakat, könnyebb terheket kötnek a nyeregkárhoz, nyeregszíj' volt. Később a **kangyiga* (vagy *kangyaga*) szó jelentése kibővült és a 'nyeregszíj'-jal rokon jelentésű, avval szorosabb kapcsolatban levő fogalmak, illetőleg a 'felkötő szíj'-ból alakult más formájú (karika) és más célú (sallang) nyeregrészek megjelölésére is szolgált. Így keletkeztek a **kangyiga* (*kangyaga*)-*szíj*, *kangyiga-sallang*, *kangyiga-karika* stb. összetett szavak. A nyelvi egyszerűsödésre, a rövidebb alakokra való törekvés folytán ez összetett szavak — a nyelvérzék számára „értelmetlenné” vált — **kangyiga* (*kangyaga*) előtagja megrövidült (amit pl. a **kangyiga* (*kangyaga*)-*karika* szó esetében, a haplológia is segíthetett), és e csonka **kangyig* (*kangyag*) alakból népetimológiával jött létre a *kangyik* szó. A szó fejlődését tehát a következőképpen ábrázolhatjuk: kun **qanŷiga* > magyar **kanzsiga* v. **kanzsaga* ~ **kangyiga* v. **kangyaga* > *kangyik* (-*szíj*, -*sallang*, -*karika*, -*lyuk*). Sajnos, korábbi adatok híján nem tudjuk megállapítani, hogy a feltett **kangyiga* (v. **kangyaga*) szó mikor vált *kangyik*-ká. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy újabbnakori jelenség ez, hiszen a vele kapcsolatos népetimológia ma is él. A karcagi TÖKÉS LŐRINC szíjgyártó szerint azért hívják a *kangyik-szíjat* így, mert nem hosszabb az egy nagyobbacska gyíknál, és olyan is az, ahogy lovaglás közben ide-oda fickándozva csüng a nyeregről lefele, mint a gyík. A *kangyik-karikának* és a *kangyik-lyuknak* meg azért ez a neve, mert akkoráknak kell lenniük, hogy egy jó nagyra megnőtt kan (azaz: hím) gyík is kényelmesen keresztülérhessen rajtuk.

4. A török nyelvek — és így a kun nyelvek is — *qanŷiga* szava valószínűleg mongol eredetű (vö. DOERFER i. m., I, 419; Qazaq tiliniŷ qisqaša étimologiyaliq sözdigi. Almati 1966, 117). A szó a mongol nyelvemlékekben és a mai mongol nyelvjárásokban a következő alakokban fordul elő: MTT. 254, XI, 25b; *qanŷuqa*- 'a nyereghez erősíteni, szíjazni' < *qanŷuqa* 'nyeregszíj'; irod. mong. *yanŷuŷa* 'nyeregre erősített szíjak tárgyak felakasztására', *yanŷuŷala*- 'nyeregre erősíteni *yanŷuŷa* segítségével', *toloyai-ban yanŷuŷala*- 'fejét lógatni bánatában, gondjaiban' = MTT *qara teri'uben qanŷuŷalaŷu* (vö. A mongolok titkos története. Közveteszi LIGETI LAJOS. Bp. 1964, 192. LIGETI LAJOS professzor szíves szóbeli közlése alapján), irod. mong. *yanŷuŷa* 'les courroies à l'arrière de la selle' (KOWALEWSKI II, 980b); kalm. *qanzɔɔɔ* 'die Sattelriemen (an denen etwas festgebunden wird)' (RAMSTEDT 143); burj. *ganzaga* [*qanzāyā*] 'топока (ремешки у седла для привязывания вьюка); nyeregszíj (szíjak a nyergen a máhla felerősítésére)' (ČEREMISOV 1951, 159); halha *ganzaga* [*qandzāyā*] 'топока; nyeregszíj' (LUVSANDĒNDĒV 1957, 111); ojr. *gandz^g 'ua*.' (KARA: Acta Orient. Hung. V III, 138); kamn. *qandzoga* 'ua.' (KÓHALMI: Acta Orient. Hung. IX, 190); ord. *qandzuyu* 'les fines courroies qui par paires sont attachées à chacun des deux bouts des planchettes de la selle et qui servent à fixer les bagages qu'on emporte sur sa monture; les bagages eux-mêmes qu'on emporte liés sur la selle' (MOSTAERT I, 291).

5. A szó a mongolból került a mandzsuba is: *yanŷurŷa*, *yanŷuŷan* 'am vorderen und hinteren Sattelrande hängende Riemen zum Anbinden von Gegenständen', *yanŷuŷalambi* 'am Sattelriemen befestigen' (HAUER 334). Ugyancsak mongol jövevényszó a perzsában (alighanem török közvetítéssel): *qanŷuŷa* ~ *qanŷūa* 'a strap attached to a saddle for fastening a portmanteau' (STEINGASS 990), a tadzsikban: *qanŷiya* 'топока; nyeregszíj' (TRS. 1954, 485), valamint az afgánban (*kanjogha*), a jagnobiban (*kanŷūyā*), továbbá a csecsenben (*qonŷaya*) (vö. DOERFER i. m., I, 419).

kapkány

1. A *kapkány* (*kapká*) szót 'fából vagy vasból készült róka-, görényfogó csapda' jelentésben Karcag, Kisújszállás, Kunmadaras és Kunhegyes nagykunsági helységekből, valamint Tiszaszőlősen, Nádudvaron és Kenderesen ismerik. Karcagi és kunmadarasi öregek szerint a hajdani réti juhászok a 'fából készített farkasfogó tör'-t is *kapkánynak* nevezték, egy túrkevei férfitől pedig 'farkasverem' jelentésben jegyeztem le a szót (Túrkevében egyébként — GYÖRFFY LAJOS szíves szóbeli közlése szerint — nem ismerik e szót, adatközlőm alighanem a szomszédos nagykun városokban hallhatta). A Nagykunság szomszédságában még Tiszaigaron is megvan a szó, ahol 'menyét-, görény-, patkányfogó csapdá'-t jelent.

Az ÚMTSz. szerint a szó *kapkán* alakban és 'csapda, egérfogó' jelentésben él Csík megyében (Szépvíz), Moldvában (Szabófalva) pedig 'vadfogó hurok' jelentésben ismerik ugyanezt a szót. Ugyancsak Moldvában *kapkána* alakja is van e szónak (Iugani és Barticești), jelentése pedig: 'deszkacsapda, egérfogó'. E szavak minden bizonnyal a román *capcană* ~ *căpcână* 'dispozitiv pentru prinderea unor animale; cursă; állatok elfogására való eszköz; csapda' (A román ny. ért. szótára I, 329, 365) szó átvetelei (e szó a románban is kipszak-török — kun vagy tatár — jövevényyszó, vö. ŞÁINEANU i. m. II, 87; WENDT i. m. 155).

A 'róka-, görény-, patkányfogó tör, csapda'-féle jelentésű szó a Nagykunság déli és keleti szomszédságában, vagyis a Sárrét nagy részén (SZÜCS SÁNDOR szíves szóbeli közlése), továbbá Püspökladányban, Bárádon és Földesen *kaptány* alakban él (a Nagykunságon a nyereg favázát, illetőleg a nyergeszárnyakat meg a kápát hívják *kaptánynak*). Ugyanilyen alakban találjuk a szót a Csallóközben (Komárom vidékén) és Erdélyben (a Székelyföldön) 'két összecsapódó, félkör alakú vaslemezből álló fogótör (patkány, görény, róka elfogására)' jelentésben (MTSz.). Az ÚMTSz. szerint a *kaptány* szót Makón 'patkányfogó csapda' Szegezen 'farkasfogó tör', a Székelyföldön 'vadfogásra szánt lánc (a csalétek után nyúló vad száját vagy lábát bekapja és megfogja)' és 'kelepce, csapda' (Kis-Küküllő m., Dicsőszentmárton) jelentésben ismerik. A szó *kaptán* alakban van meg és 'deszkacsapdá'-t jelent a bukovinai Isten-segítség faluban (vö. ÚMTSz.).

2. A nagykunsági *kapkány* szónak egy érdekes — ugyancsak kelepceféle eszköz nevéül használt — származéka a *kapkantyú*. E szót Karcagon jegyeztem föl, jelentése: 'ürgefogó eszköz, amely az ürgelyuktől kb. 30 cm-re leszúrt rugalmas vesszőből, e vessző felső, vékonyabb végére erősített — közepe táján egy kis fapecékkel ellátott — lószőr- vagy zsineghurokból és közvetlenül az ürgelyuk mellé levert fahorogból áll'.

Ezt a Nagykunságon *kapkantyúnak* nevezett 'ürgefogó'-t az ország más vidékein *csikkentőnek*, *csekkentyűnek* hívják (vö. Magyarság néprajza II, 82), Kunmadarason pedig *csappantyú* alakban hallottam. Úgy gondoljuk, hogy a *kapkantyú* a fent említett 'ürgefogó eszköz' jelentésű szavak, továbbá az ilyenféle szavak, mint a *karmantyú*, *sarkantyú* stb. analógiájára keletkezett a *kapkány* szóból. Másképpen aligha magyarázható a szóvégi *-tyú* képző, amely eredetileg vagy az *-ó*, *-ő* igeénekvépzőnek egy más irányú hangtani fejlődéséből létrejött változata (vö. *csikkentő* ~ *csikkentyű* ~ *csekkentyű*), vagy pedig a *-tevő* utótagra vezethető vissza, és így már a *-tyú*, *-tyű* nemcsak deverbális, hanem denominális képző is lehet (vö.: *kesztyű* < *kez* + *teü* 'kéz[re] tevő').

A *kapkány* szónak valamikor 'mindenféle vadfogó csapda, tör, kelepce'

lehetett a jelentése. Idővel a szót egyre inkább a nagyobb, veszedelmesebb vadak és egyéb kártevők megfogására és elpusztítására szolgáló eszköz nevéül kezdték használni, így alakult ki fokozatosan a szónak mai jelentése. A fiatalabbak, főleg gyerekek által üzött ürgevadászat egyszerűbb eszköze már nem sokban hasonlított a farkas és a róka elpusztítására is alkalmas *kapkány*-hoz. A határozott jelentéselkülönülést természetesen lényeges alaki elkülönülésnek kellett követnie, amit a nyelv — „szabálytalan” módon — játszi képzéssel, analógiával valósított meg.

3. Az alföldi, csallóközi, székelyföldi *kaptány* szó valószínűleg a magyar nyelv régi, honfoglalás előtti török jövevényszavai közé tartozik, a török *qapqan* 'Falle, Schlinge' szó átvétele. E *qapqan* szó a minden török nyelvjárásban meglevő *qap-* 'fassen, anfassen, packen, ergreifen' ige *-qan* participium-képzős származéka (a képzőre vonatkozólag lásd: RÁSÁNYI, Morphologie 126—7; BANG: KSz. XVII, 126) és eredeti jelentése 'fogó, megfogó, elkapó' volt (vö. SIMONYI: Nyr. XXXIII, 52; GOMBOCZ: MNy. V, 420—1).

4. Nagykunsági *kapkány* tájszavunk nem egyeredetű a most tárgyalt, és a több magyar nyelvjárásban is meglevő *kaptány* szóval. Az előbbi hangalakja közelebb áll a török *qapqan* hangalakjához, ez pedig újabbkori átvételről tanúskodik. A szó fontosabb török nyelvi alakjai ezek: dobr. tatár *qapqan* 'csapda, tőr, kelepce'; nogáj *qapqan* 'капкан; csapda, tőr' (BASKAKOV 1963, 146); karacsáj *q'arqan* 'Falle, Käfig' (PRÖHLE 115); balkár *qap qan*, *qapqan* 'капкан; tőr, csapda' (BOZIEV, Materialy po balkarskoj dialektologii 177), kumuk *qapqan* 'egérfogó' (НЕМЕТИ 129), *qapqan* 'ловушка; капкан, западня, мышеловка; csapda, tőr; egérfogó' (ВАММАТОВ 1969, 188); kazáni tatár *qapqan*, *qapqin* 'капкан, ловушка; мышеловка; csapda, tőr; egérfogó' (TRS. 1966, 225); baskír *qapqan* 'ua.' (BRS. 1958, 322); karakalpak *qapqan* 'капкан, силок; csapda, tőr, hurok' (BASKAKOV 1958, 360); kazak *qapqan* 'trap' (SHNITNIKOV 1965, 263); kirgiz *qapqan* 'капкан; csapda, tőr' (JUDACHIN 1965, 343), mai *ujg. qapqan* 'капкан, мышеловка; западня, ловушка; csapda; egérfogó; tőr; (NADŽIP 1968, 573); turki *qapqan* 'trap, foxtrap, gin, snare' (JARRING 238); tuv. *qap qa ~ qapqa* 'капкан; csapda' (РАЛЖМВАСИ 1955, 204, 210); hakász *qapqan ~ qapqax ~ qaxqan ~ qaxqin* 'капкан, западня, ловушка; csapda, tőr' (BASKAKOV 1953, 273, 281, 282); türkmén *qapan* 'ua.' (TRS. 1968, 153); oszm.-tör. *kapan* 'büyük terazi; nagy csapda' (Tarama Sözlüğü IV, 2245—6), *kapan* 'trap' (HONY 1947, 173). Amint láttuk, a török nyelvek túlnyomó többségében a szó *qapqan* alakban van meg, csupán az oguz nyelvjárásokban, a türkménben és az oszmánliiban találjuk *qapan*, *kapan* alakban (ez utóbbi szavak is a 'megfog, elkap stb.' jelentésű *qap-*, *kap-* igék származékai, viszont nem a többi török nyelvjárásban általános *-qan*, *-kän*, hanem az avval azonos eredetű és megegyező funkciójú *-an*, *-än* participium-képzővel vannak képezve). Szavunk tehát nem lehet oszmán-török jövevényszó. Mivel pedig a Nagykunságon és északi, északkeleti szomszédságában — tehát nagyobbára kunoklakta területen — van elterjedve, nem lehet más, mint kun eredetű.

5. E török *qapqan* szó több idegen nyelvben meghonosodott, így török jövevényszó a perzsa *qapqān* 'Falle, Schlinge' (vö. DOERFER i. m. III, 418), az irod. mongol *qabqa* 'espèce d'atrape pour prendre les oiseaux' (KOWALEWSKI II, 757b), a kalmük *qawqa* 'Falle, Schlinge' (RAMSTEDT 173), a halha *chavch(an)* [qawqap] 'капкан' (LUVSANDÉNDÉV 1957, 494) (vö.: VLADIMIROV: ZVOIRAO XX, 175), az oszét *k'æpχæn* 'ступень; lépcső' (АБАЕВ, Ist.-etim. sl. oset. jaz. I, 627), a vogul *xäpχæn*, *qäpčän* 'Fuchseisen und andere dergleichen Fangeisen'

(KANNISTO 209), az orosz, ukrán, ruszin *капкан* (vö. DMITRIEV: Leksikogr. sb. III, 25; VASMER, RussEtWb. 522). Valószínűleg az oroszból került a lengyelbe, csehbe, szlovákba a *kapkan* szó (vö. LOKOTSCH 86), végül szintén török — kun vagy tatár — eredetű a már említett román *capcană* szó is (l. fentebb). A szlovákban a *kapkan* mellett egy *kaptan* alak is él, amely valószínűleg magyar jövevényszó.

karambél

1. A nagykunsaígi nagyidejű, rétet-mezőt jól ismerő egykori gazdálkodók, pásztorok ajkán még több olyan növénynevél él, amelyek jó részét csak a Nagykunsaígon, illetőleg a Tiszántúl középso részén ismerik. Erősen kihalófélben levő szavak ezek, amelyeket talán még — úgyahogy — „megmenthetünk”, mielőtt végképpen feledésbe merülnének. Egyrészüknél már az öregek körében is csak az emléke él, tudják, hogy apáik, nagyapáik így és így nevezték ezt és ezt a legelőfüvet vagy mezei virágot, de ők maguk már szívesebben folyamodnak az iskolában tanult névhez. A régi növénynevek egyikével-másikkával az is előfordul, hogy nem mindig egy és ugyanazon növény neveként használják, olykor ugyanaz a szó egyszerre több, egymásra csak külső jegyeiben hasonlító növény megjelölésül szolgál.

E régi növénynevek között jónéhány török eredetű is akad, melyek közelebről alighanem kun vagy besenyő jövevényszók. Ilyen kun eredetűnek gondolt nagykunsaígi növénynevünk a *karambél* (*karambeél*), *karambél-fű* szó is, amelyet Karcagon leginkább a botanikai nevén *Gypsophila muralis* L.; mezei fátyolvirág'-nak nevezett, szikes legelőkön tenyésző, rózsaszín virágú kis növény neveként használnak, Kunmadarason pedig több növényt is e névvel jelölnek, a 'mezei fátyolvirág'-on kívül többek között az 'olocsán csillaghúr'; *Stellaria holostea*'-t, a 'réti kakukkszegfű'; *Lychnis coronaria*'-t, sőt a 'réti kakukktorma'; *Cardamine pratensis*'-t is *karambél*nek hívják. A 'mezei fátyolvirág a „Caryophyllaceae — Szegfűfélék” családjába tartozik és külsőleg nagyon emlékeztet a kerti dísznövény szegfűfajtákra. A Soó REZSŐ—KÁRPÁTI ZOLTÁN-féle „Növényhatározó”-ban (4. kiad. [Bp. 1968], 591) a következőket olvashatjuk a *karambél*ről, azaz a 'mezei fátyolvirág'-ról: „Egy éves növény, aljától terpedten elágazó szárral. A levelek szálasak. A virágok rózsaszínűek, laza álernyőben állók. Száraz gyepekben, parlagokon, szántókon, iszaptársulásokban, sziken, homokon gyakori (kivéve Duna—Tisza köze). Th. jún.—szept.”.

2. Nagykunsaígi *karambél* tájszavunk, amely a „Szegfűfélék — Caryophyllaceae — családja”-ba tartozó 'mezei fátyolvirág' neve, rokonhangzású a török nyelvek jó részének 'szegfű — *Dianthus*' jelentésű *qaranfil*, *qarampil*, *qalampir* stb. szavaival (a 'szegfű — *Dianthus*' természetesen szintén a „Szegfűfélék családja”-ba tartozó növény, sőt a *karambél*nek Kunmadarason hallott egyik jelentése, a 'réti kakukkszegfű' is), továbbá, azon kívül, hogy genetikailag közel rokon a 'szegfű'-vel, ahhoz külsőleg is hasonlít, illetőleg nagyon emlékeztet rá. Ezek alapján úgy véljük, hogy szavunk török eredetű, sőt, mivel csak kunlakta területen fordul elő, egyenesen kun jövevényszónak kell tartanunk.

A szónak a török nyelvemlékekben és a mai török nyelvjárásokban a következő alakjai és jelentései ismeretesek: QBN. *qaranful* 'гвоздика; szegfű' (Drevnetjurk. sl. 424), QBH. *qaranfil* 'ua.' (ARAT 24); kun CC. *qaranfil* 'Nelke' (RADL. II, 157), *qaranful* 'Gewürznelke; ganofanj' (GRÖNBECH 97); MŞ. *qaran-*

fül 'karanfil; szegfű' (ATALAY, Molla Salih, Eş-Şüzür-üz-Zehbiyye [Istanbul 1949], 55); nogáj *qalempir* 'гвоздика; szegfű' (BASKAKOV 1963, 141); dobr. tatár *qarampil* ~ *qarampil* 'szegfű'; karacsáj, balkár *qalampir* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg (fűszer)' (RKBS. 1965, 116); kumuk *qarampil* 'гвоздика; szegfű', *qarampil* *čecək* 'цветок гвоздики; a szegfű virága' (ВАММАТОВ 1969, 191); kaz. tatár *qanäfer* 'гвоздика; szegfű' (TRS. 1966, 224), *qalenper*, *qanefer* 'szegfű' (BÁLINT 47); baskír *qänäfer* 'гвоздика; szegfű' (BRS. 1958, 366); karakalp. *qalampir* 1. 'гвоздика (пряность)'; 2. 'корица; fahéj' (BASKAKOV 1958, 363), *qälempir* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg (fűszer)' (BASKAKOV 1967, 152); kazak *qalampir* 'pinks, carnations (Dianthus)' (SHNITNIKOV 1966, 255); kirgiz *qalempir* 'красный перец; paprika' (JUDACHIN 1965, 331); özbek *qalampir* 'красный перец; paprika', *qalampir gul* 'резеда; rezeda', *qalampir munčaq* 'гвоздика; szegfű' (BOROVKOV 1959, 601); mai ujj. *qälämpür* 'гвоздика (пряность); szegfűszeg' (РАСИМОВ 1956, 190), *qälämpur* 1. 'перец; bors'; 2. 'гвоздика; szegfűszeg' (NADŽIP 1968, 598); turki *qalāmpur* 'Nelke' (MENGES 774), *qälämpur*, *qäeranfil* 'clove' (JARRING 244); oszm.-tör. *karanfil* 'Dianthus caryophyllus' (Türkçe Sözlük⁴ 407).

3. A szó a magyarországi kunok nyelvén is valószínűleg *qarampil*-nak, illetőleg, veláris *i*-val, *qarampil*-nak hangzott, és jelentése is — miként a régi és mai török nyelvek zömében — 'szegfű' volt. Később a szó jelentése — alighanem még a kunban — kibővült, és nemcsak 'szegfű'-t, hanem 'mindenféle szegfűhöz hasonló növény, szegfűféle virág'-ot jelentett, végül, valószínűleg csak az átvétel után, a *karambél* szó a szikes legelők gyakori növényének, a 'mezei fátyolvirág'-nak vált a nevévé.

A *karambél* szó tehát egy kun *qarampil*, illetve *qarampil* alakra megy vissza. A szóközépi kun *-p*-nek éppenséggel megfelelhette a magyarban is *-p*-, a *-p* > *-b*- zöngésülés (vö. BÁRCZI, Htört.² 164) azonban a *-m*- zöngésítő hatásán kívül a népetimológiával a szó végébe belemagyarázott *bél* szócskának is köszönhető. Az eredeti utolsó szótagbeli *-i*- (vagy *-i*-) helyén korábban *-e*- lehetett, ami — nemcsak a *bél* szó hatására — megnyúlt (az *e* > *ē* > *é* nyúlás egyébként gyakori tendencia mind az egytagú szavakban, mind pedig a több tagúak utolsó szótagjában, vö. BÁRCZI i. m. 65), illetőleg *-é*- vé változott.

4. A **qarampil* ~ **qarampil* szó a kunban — mint a többi török nyelvben is — perzsa jövevényszó, a perzsa *qaranful* 'caryophyllus aromaticus' (VULLERS II, 723), 'a clove; gilly-flower' (STENGASS 966) szóra megy vissza. A perzsa szó az arab *qaranful* 'clou de girofle; nom d'une fleur odoriférante, ordinairement rouge ou blanche, qui se trouve en abondance en Syrie; tel est le sens de ce mot dans la Mo'allaca d'Amro'l-kais; oeillet' (DOZY, Supplément II, 340), 'Nelke; Gewürznelke' (WEHR II, 678) szó átvétele, amely viszont a görög *καρόφυλλον* 'getrocknete Blumenknospe des Gewürznelkenbaums, Eugenia caryophyllata' (FRISK, Griechisches etym. Wb., I, 794), középgörög *καρούμφονλ*, *καρονμφιλ* 'Gewürznelke' (LOKOTSCH 87) szóból származik. A görög szó pedig, FRISK szerint a szanszkrit *katuka-phalam*-mal van összefüggésben (vö. i. h.).

5. A bolgár *kalamfir*, *karamfil* 'Gewürznelke', a szerb-horvát *karamfil* 'ua.' (LOKOTSCH 87) és a román *calomfir*, *calonfir*, *caramfil* 'Balsamita' (ȘĂINEANU II, 89) valószínűleg oszmán-török jövevényszó, míg a moldvai román *calapăr*, *calupăr* 'Tanacetum balsamita' (Dict. limbii romine lit. contemporane I, 314, 319) szó alighanem kun eredetű.

Some Dialectal Words of Cumanian Origin to Be Found in Great Cumania

The Cumanians, who settled down in Hungary in the middle of the 13th century, played a very important role in the formation of the Hungarian people in the Great Plain. Though after their settlement they lived in closed ethnic unity for quite a few centuries, in the quarters allotted to them, isolated from the Hungarian inhabitants of the surrounding regions; nevertheless their way of life, their customs, costumes etc. found several followers among Hungarians living far away. Owing to this fact, the result was among others that some of their words denoting characteristically Cumanian ideas and objects found their way into the Hungarian standard language, in which some of them are still in use, while others died out in the course of time.

The standard words of Cumanian origin are considered by Hungarian linguists as belonging to the middle layer of our Turkish loan-words, the so-called Cumanian-Pecheneg layer. It cannot always be clearly decided whether the words classed so derive from the language of the Cumanians or that of the Pechenegs, for those two nomadic Turkish peoples were nearly similar in their language, in their way of life, as well as in their culture.

The Cumanians of Hungary were most probably assimilated in their language to the Hungarians during the Osmanli Turk conquests, that is during the 16th and 17th centuries. In the initial stage of their assimilation they probably used more words of Cumanian origin in their Hungarian speech which denoted ideas, objects, etc. mostly unknown among Hungarians. In the course of time the way of life of the Cumanians had changed considerably and gradually the words of Cumanian origin reflecting their former customs and way of life died out from their language having become completely Hungarian. Hardly a few of them have survived to this day and even these are known only on the territories of the Great Plain that have still remained Cumanian, and in their immediate vicinity. In this article the author presents 6 or 7 words of Cumanian origin in the Hungarian dialect of the Cumanians of Great Cumania. (A territory in the Great Plain, in the East of Hungary, named after the Cumanians).

In Great Cumania, in the parlance of the elderly generation 'the heavily built, long-haired, shaggy sheep dog (about Hungarian dogs "komondor" and "kuvasz")' is called *barág* (*bārāg*). This word goes back to the Cumanian *baraq* 'long-haired, shaggy sheep dog' which is well-known nearly among all the Turks, but mainly in the Kipchak branch.

The word *kajtar* (*kāytār*) in Great Cumania also has the meaning of 'migrating bird'. According to the author the word is the participle aorist of the Cumanian verb *qayt-* 'return' which together with the word *quš* 'bird' gave the meaning 'migrating bird'. The word *qaytar quš* 'migrating bird' is known also by the Tartars who settled in Dobruđa from the Crimea in the middle of the last century. The Cumanian form *qaytar quš*, possibly, lost its posterior constituent *quš* at the time of bilingualism or it was replaced by its Hungarian equivalent, the word *madár* (*mādār*) 'bird'.

The word *kamszi* (*kāmši*) 'ornamental long whip, riding whip' which is the adaptation of the Cumanian word *qamši* 'whip' is known only in Great Cumania. A variant Cumanian dialectal form of this word where there is a change of *č* to *š* giving *qamši* is the origin of the form *kamsi* (*kāmši*) ~ *kamzi* (*kāmzi*) known only in Great Cumania and its vicinity with the meaning 'ox or buffalo whip, long whip or lash'.

Today only the very old people of Great Cumania know the word *kangytk* with the meaning of 'a strap ornamenting the sweat flap or fastening the objects or luggage to the pommel'. This word is mainly known among the Kipchak-Turks and so it goes back to the Cumanian word *qanŷya* 'girth leather, luggage-fastening strap on the saddle'.

The word *kapkány* (*kāpkān*, *kāpkā*) 'snare, trap' is known only in Great Cumania, which is the derivative of the verb *qap-* 'catch' with the participle suffix *-gan*.

In Great Cumania and in the central part of the territory east to the river Tisza there are a few botanical terms of Turkish or more exactly of Cumanian origin, but their Turkish originals have up-to-now not been found in the Turkish lexicographical works at our disposal. One of the botanical terms whose etymology can be easily traced is the word *karambél* (*kārāmbēl*) which is mainly the name of the 'Gypsophila muralis L.' but which is used by a few as the name of 'Stellaria holostea' or 'Lychnis coronaria'. The *karambél* 'Gypsophila muralis L.' belongs to the family of "Caryophyllaceae" 'the family of pinks', the name of which originates from the Cumanian *qarampil* or *qarampil* 'Dianthus' which is the name of the plant 'Dianthus caryophyllus' belonging to this family. The Cumanian word *qarampil*, by the way, is a Persian loan-word.

